

den til maksimum er lille. Som et eksempel kan vi tage den stabile kerne af enlige i arbejderklassen, som tilhører generationen mørklægningsbørnene. Denne gruppe er på 34 personer. Blandt disse var 3 personer arbejdsløse i 1976 mod 2 personer i 1986. Omregnet til procent giver det 9 procent arbejdsløse i 1976 og 6 procent arbejdsløse i 1986, dvs. et fald på 3 procentpoints. Samtidig giver det i tabellen over de relative procentfremgange i forhold til maksimum et tal på -33. Forestiller vi os, at en enkelt person ved et tilfælde er blevet registreret forkert, ville vi i stedet have fået en værdi på 0 eller en værdi på -67. Yderligere er tallet -33 blevet udstyret med en under-

stregning, hvilket skal fortælle os, at den absolutte procentforskel er forholdsvis stor. Man skal ikke fortælle mig, at det er let at overskue!

Nogle vil måske indvende, at jeg her har fundet et særlig uheldigt eksempel at vise frem, men det er ikke tilfældet. Det er nemlig en konsekvens af de meget detaljerede opdelinger og af koncentrationen om kernegrupperne, at der meget ofte analyseres grupper af den nævnte størrelse. Og konsekvensen af at analysere så små grupper er både upålidelige resultater og i flere tilfælde uigennemskuelige resultater.

Også bogens egen hensigtserklæring kniber det således med at opfylde.

Dansk Landbrugshistorie

Af Finn Stendal Pedersen

Claus Bjørn m.fl. (red.): *Det danske landbrugs historie. I. Oldtid og middelalder* (Landbohistorisk Selskab, 1988). 417 s. 248 kr.

I 1988 blev Landbohistorisk Selskabs nye, stort anlagte landbrugshistorie i fire bind søsat med udgivelsen af nærværende bind I, der dækker oldtid og middelalder frem til 1536 e.v.t.

Af hovedredaktøren Claus Bjørns forord (s.7-9) fremgår hele den besværlige planlægningsfase for værket, ligesom det fremgår, at bind I vil blive fulgt op af yderligere tre bind, der skal behandle henholdsvis perioderne 1536-1810, 1810-1914 og tiden efter 1914. Det fremhæves endvidere, at hensigten med værket har været at skabe et værk, der på et »forsvarligt fagligt

grundlag fremstiller landbrugets og landbosamfundets historie, således at den er tilgængelig for en læser uden hverken særlige historiske eller landbrugsfaglige forkundskaber«.

Umiddelbart er det naturligt at sammenligne opbygningen af denne nye landbrugshistorie med dens nærmeste forudgående forgænger Dansk Landbrugshistorie, der udkom i fem bind i årene 1925-1945 under redaktion af Kristian Hansen og med støtte fra Det kgl. danske Landhusholdningsselskab.

Her valgte man at opdele værket i en række enkelttemaer, der derpå blev gennemgået i deres kronologiske helhed af en eller flere forfattere. Temaerne var følgende: Danmarks jordbund, jordens besiddelse og brug, (bd. 1), planteavl, (bd.2), husdyrbruget,

(bd.3), landbygninger, mejeribrug, landbrugets redskaber og maskiner, (bd. 4), de landøkonomiske forhold (der nærmest omfattede en almindelig landbrugshistorisk gennemgang af landbruget i forhold til samfundet iøvrigt som f.eks. arbejde og levevis i oldtid og middelalder, befolkningens lagdeling, landboreformerne, oplysning og uddannelse etc.), (bd. 5).

I det nye værk har man derimod valgt at gå kronologisk frem og indenfor hver kronologisk periode gennemgå samtlige aspekter indenfor landbruget og landbosamfundet. Den bagved liggende ide er den, at først ved at se de enkelte temaer sat ind i en samlet kronologisk sammenhæng bliver udviklingen indenfor og mellem de enkelte agerbrugsstrukturer klar og forståelig, ligesom samspillet mellem agerbrugsstruktur og landbosamfund kan belyses. Tankegangen er ganske rimelig og overbevisende, men alligevel synes den også i et så bredt anlagt værk som det foreliggende at kunne give en række problemer i form af gentagelser og manglende konsistens med den for hele værket valgte kronologiske opdeling. Således må det forventes, at den af Erland Porsmose fremsatte hovedtolkning af udviklingen i middelalderen af en ensartet landbrugsstruktur fra år 1000 og frem til slutningen af 1700-tallet, hvis den skal fastholdes i værket som helhed, vil komme til at give en række problemer i forhold til bd. 2, der jo skal dække perioden 1510 til 1810. I bedste fald vil denne opdeling give anledning til en række unødvendige gentagelser vedrørende landbrugsstrukturen. Nogle af disse problemer afsløres ligeledes ved gennemlæsningen af det nærværende bind. Det er blevet opdelt mellem tre forfattere. Arkæologen Kristian Kristiansen lægger ud med at skrive om agerbrugets oprindelse og dets udvik-

ling frem til ca. 500 f.v.t. (s. 13-107), mens resten af perioden frem til 1000 e.v.t. dækkes af arkæologen Lotte Heideager (s. 109-185). Disse to forfattere har et fælles notesystem og en fælles litteraturliste til at dække deres fremstilling (s. 186-203). Endelig tager bebyggelsehistorikeren Erland Porsmose sig af udviklingen fra år 1000 til 1536 e.v.t. (s. 205-416 incl. noter og litteraturfortegnelse).

Vender vi os dernæst mod de enkelte afsnit har Kristian Kristiansen påtaget sig at skildre hele udviklingen frem til overgangen til jernalderen. det er en imponerende om end en smule uoverskuelig rejse, vi her føres ud på, og resultatet af rejsen står først helt klar for læseren, når man når frem til tilbageblikket side 107, men så har vi også fået forklaret overgangen fra jæger- og nomadesamfund til agerbrugssamfund. Vi har fået et indblik i de forskellige agerbrugssystemer, i første omgang drejer det sig om løv- og svedjægerbruget, i anden omgang om overgangen til et agerbrug med en permanent åbning og omformning af skoven til græsgange og agermarker på de gode jorder, i tredje omgang føres vi ind i overgangen til et agerbrug, hvor man inddrager de lettere jorder i opdyrkningen og hvor hovedvægten kommer til at ligge på husdyrbruget, og endelig i fjerde omgang hører vi om situationen ved overgangen til jernalderen, hvor græsningsskoven forsvandt, hvor de uproduktive overdrev kom til og hvor man fik en »fuldstændig omlægning af både driftsformer og samfund, den mest radikale siden agerbrugets indførelse«. Den gik ud på, at man endeligt opløste de gamle slægtsamfund og storfamilier, som havde behersket bygderne, kvæghjordene og jorden i fællesskab, men under høvdin- gens ledelse. Hver enkelt familie fik nu sine egne husdyr under tag. I stedet

oprettede man et nyt landsbyfælleskab om dyrkningen af markerne. I løbet af kort tid lignede hele Nordeuropa et skakbrædt af permanente marker adskilt af lave volde, hvorpå der voksede krat, som gav læ og lidt skygge til de udpinte og sandflugtshærgede marker. Man satte nu kvæget på stald, sådan at markerne kunne gødes, og intensiverede kornavlens, for at man kunne bruge halmen som vinterfoder i stedet for løvhø (s. 104).

Tolkningsrammen er hele vejen ganske klar, overgangen til agerdyrkning og fra den ene landbrugsstruktur til den anden sker hver gang af nødvendighed, da et stigende befolkningspres sammen med den enkelte kulturs deraf følgende overudnyttelse af ressourcerne tvinger de nye og mere arbejdskrævende agerdyrkningssystemer igennem. »Samfundsudviklingen rammer hovedet mod det økologiske loft«.

Til forståelse af de enkelte agerdyrkningssystemers udvikling og de deraf afledede samfundsformer benytter forfatteren sig i rigt mål af komparationer med lignende overlevende kulturer rundt om i verden foruden af resultaterne af pollenanalyser over landskabets bevoksningsmæssige udvikling over tid. Trods de sparsomme pollenanalyser må man som historiker imponeres af den teknik, hvormed arkæologerne i dag er i stand til at bringe et så overbevisende og indlevet billede af de forskellige landskabskulturer i forhistorisk tid. Kyndigt og belærende føres vi af Kr. Kristiansen ind i de enkelte kulturers udnyttelse af landskabet og i konsekvenserne heraf. Som historiker må man derimod stadig forundres over den frimodighed, hvormed arkæologer ved analogislutninger fra forholdene i tilsvarende kulturers samfund i nutiden, tør slutte sig til samfundsforholdene i de enkelte kulturer i forhistorisk tid.

Desværre er afsnittet ikke ganske læservenligt udformet og det skæmmes af en lang række småfejl, som med en grundig korrekturlæsning let kunne være undgået og burde have været det i et værk af denne karakter, men for den læser, som giver sig den fornødne tid til genlæsning og nærmere eftertanke, er der tale om en kyndig og grundig indføring i landskabets og agerbrugets udvikling i den behandlede periode.

Lotte Hedeagers gennemgang af udviklingen fra den ældre jernalders begyndelse frem til 1000 e.v.t. er ligeledes en kyndig gennemgang af perioden, der tilmed er læservenligt disponeret og velskrevet. Vi får ganske vist en gentagelse af krisen og ændringen af landbrugsstrukturen omkring overgangen til jernalderen, men den er heldigvis konsistent med tolkningen hos Kr. Kristiansen. det er spændende at blive præsenteret for de sidste årtiers udgravede jernalderlandsbyer og den nytolkning af periodens historie udgravningsresultaterne giver mulighed for. Forfatteren gør meget sympatisk omhyggeligt opmærksom på, hvor umuligt det stadigvæk er trods de senere årtiers store fremskridt i vor viden om perioden at sige noget om repræsentativiteten af de enkelte udgravede landsbyer. Forbilledlig er således gennemgangen af bebyggelsen fra de sidste århundreder f.v.t. med udgangspunkt i jernalderlandsbyen Hodde (s. 120ff.). Den manglende viden om repræsentativitet af de få udgravede landsbyer afholder dog ikke forfatteren fra at komme med et bud på udviklingen. Omkring 200/300 e.v.t. forandres billedet fra jernalderens begyndelse, nu forlades de mange små landsbyenheder med mange små familiebrug til fordel for større landsbyer med nogenlunde ensartede store gårde, og fra ekstensivt landbrug går man

over til intensivt landbrug. Landsbyerne ændrer karakter, idet de nu kommer til at bestå af selvstændigt indhegnede gårdenheder, der ligger side om side uden noget omgivende fælleshegn. I korndyrkningen finder rugen langsomt indpas på bekostning af hvede og byg, men den får først rigtig betydning i vikingetiden, og i mange af kornfundene fra denne tid er rugen dominerende (s. 159). Der gives ikke noget bud på årsagen til forandringen 200/300 e.v.t., da Lotte Hedeager ikke mener, at der er noget der tyder på, at landbruget var i krise på dette tidspunkt, men hun nævner muligheden af en folkeafvandring på et senere tidspunkt forårsaget af pest i 500tallet e.v.t., der gjorde det øvrige Europa og store dele af Asien folketomt (s. 174).

En sådan forklaring kan jo næppe gælde for 200/300 tallet med mindre en hidtil ukendt epidemi på dette tidspunkt har gjort sig gældende. Den skildrede ændring af landbrugsstrukturen i 200/300 e.v.t. fortsatte uændret frem til 900-1000 e.v.t. Også for dette afsnits vedkommende er der tale om en fagligt velfunderet tolkning af det problematiske kildemateriale.

Erland Porsmose fremlægger i sin skildring af middelalderen 1000 til 1536 e.v.t. sin tese om, at den i 1600- og 1700tallet kendte landbrugsstruktur kan føres tilbage til slutningen af 900tallet, og at bebyggelseskontinuiteten har strakt sig lige op til i dag.

Skildringen som helhed er en fascinerende *tour de force*, hvor forfatteren med smittende engagement og imponerende overblik sætter samfundsudvikling og landbrugsstruktur ind i en dialektisk sammenhæng, hvor han fortæller om driftssystemerne, ejendomsforholdene, afgiftssystemerne, arbejdsvilkår og levestandard i perioden.

Erland Porsmose understreger selv mange steder i fremstillingen, at mate-

rialet er spinkelt, at det giver mulighed for flere tolkninger, og at det med hensyn til livsvilkår ofte ganske mangler for perioden, så det må også være rimeligt at påpege nogle af problemerne omkring den fremlagte tolkning. Erland Porsmose lægger ud med at slå fast, at fra sidst i 900tallet og til et stykke ind i 1100tallet e.v.t. ophørte jernalderlandsbyens årtusindlange vandring med en flytning til det sted, hvor langt hovedparten af landsbyerne endnu den dag i dag – 1000 år efter – ligger. Når Porsmose dernæst skal forklare, hvorfor landsbyerne ikke flytter mere, kæder han det sammen med, at der driftsmæssigt skete nogle ændringer, der gjorde flytningerne overflødige, og her peger han på indførelsen af vangebruget i et driftssystem med højryggede agre og med indførelse af vinterrugen som en ny afgrøde, en ændring der muliggøres i forbindelse med at hjulploven erstatter arden. Da hjulploven imidlertid har været kendt i flere århundreder i Vesteuropa på dette tidspunkt, kræves der ligeledes en forklaring på, hvorfor hjulploven og driftsomlægningerne sker på just dette tidspunkt. Er det f.eks. et befolkningspres, der tvinger til et forsøg på øget produktion, eller er der andre årsager. Her peger Porsmose på udbygningen af statsmagten og i forbindelse hermed ligeledes indførelsen af tiendeafgiften til kirken som årsag. Denne udbygning af statsmagten medførte dels et øget behov for indtægter og dermed krav om skatter dels i forbindelse hermed et behov for stabile beskatningsenheder, der ikke lå og flyttede rundt uden kontrolmuligheder. Statsmagtens udbygning og behov tvang derfor landbrugerne til at søge et mere produktivt dyrkningssystem indført.

Denne stærke sammenhæng mellem bebyggelseskontinuitet, driftsstruktur og statsdannelse er jo pædagogisk set

yderst tilfredsstillende, men der er dog alligevel grund til at understrege, at udover bebyggelsens fastfrysning i den nævnte periode, bygger resten af konstruktionen på gisninger og ikke på kildeudsagn. Eksempelvis er Porsmose ikke ganske enig med Lotte Hedeager, når han mener, at rugen først bliver indført mellem slutningen af 900-tallet og 1200 e.v.t. (se s. 159), og med hensyn til vangebrugets indførelse sammen med de højryggede agre og hjulploven er slutningsmaterialet ligeledes yderst spinkelt (s. 277ff). Også det forhold, som understreges i fremstillingen, at der i perioden efter 1300-tallet sker en række nedlæggelser og sammenlægninger af de mange i den foregående periode anlagte landsbybebyggelser og at der sker ganske voldsomme ændringer i såvel den sociale struktur som gårdstrukturen i perioden mellem 1000 og 1400 e.v.t. kan indgive en vis skepsis overfor den af Porsmose opstillede hypotese om en fast sammenhæng mellem bebyggelseskontinuitet og dyrkningssystem samt overfor omfanget af den påviste kontinuitet i bebyggelsesstrukturen. Nævnes kan det, at Porsmose selv anfører, at for Fyns vedkommende kan kun en meget lille del, nemlig 25 ud af 610 landsbyer, følges fra 1600-tallets slutning tilbage til 1400-tallet med hensyn til landgildestruktur og driftsstruktur. Det er endvidere i 1400-tallet, at den senere kendte struktur med den jævnstore fæstegård indenfor den enkelte landsby blev skabt, og det var her den senere kendte afgiftsstruktur blev fastlagt til godsejerne. »1400-tallet var gårdbrugets gyldne epoke« (s. 398).

Imidlertid står vi med et godt bud på en mulig udvikling og med en samlet beskrivelse af landsby- og godsudvikling, der i hovedtrækkene fører os op til 1800-tallets slutning, selvom det formelle slutpunkt er 1536.

Kommende læsere bør dog advares om, at litteraturlisten til Erland Porsmoses afsnit mildest talt er ufyldstgørende i forhold til den i noterne omtalte litteratur og det uden persons anseelse; således er et af de mange værker, der her glimrer ved sit fravær, Den regulerede landsby fra 1981 af forfatteren selv.

Sammenfattende må man fremholde at hele bind I af *Det danske landbrugs Historie* er udtryk for en imponerende faglig indsats fra de tre forfatters side, der til fulde lever op til første del af værkets målsætning. Det vil endvidere af denne anmeldelse være fremgået, at fremstillingen først og fremmest er en landbrugshistorie, mens det ifølge sagens natur er mere end sparsomt, hvad det har været muligt at skrive om landbosamfundets historie i snæver forstand. Med hensyn til anden del af den satte målsætning om, at fremstillingen skulle være tilgængelig for den almindelige forudsætningsløse læser, tror jeg imidlertid ikke, at denne del af målsætningen kan siges at være lykkedes til fulde, men til undervisning på f.eks. universitetsniveau må det foreliggende bind være velegnet.

Det er beskæmmende for redaktionen, at man i så stort anlagt værk i et stateligt udstyr og med en række aldeles fremragende illustrationer ikke har sikret sig en ordentlig korrekturlæsning og fyldestgørende litteraturlister, og det er synd for fremstillingen, at disse elementære ting har svigtet. Af hensyn til anvendeligheden af det samlede værk er det også meget at håbe, at der bliver nogle samlede registre, herunder et sagregister, i det sidste bind.

Sammenligner man med de godt 100 sider som spredt rundt omkring i forgængerens fem bind blev oldtid og middelalder til del bliver det klart, hvor meget vor viden om de ældste

tidens landbrug er blevet øget i de sidste to generationer. Det vil formentlig blive svært at leve op til for de kommende bind, og først når hele værke foreligger vil det være muligt at vurdere de to værker mod hinanden; med det foreliggende bind er der imidlertid lagt stærkt ud med den nye landbrugs-historie.

Ingrid Markussen: *Visdommens lænker – studier i enevældens skolereformer fra Reventlow til skolelov* (Landbohistorisk Selskab. 1988). 377 s.

Nærværende skildring af skolesystemet og udviklingen af de pædagogiske ideer i slutningen af 1700tallets Danmark har sit udgangspunkt i, at den skolehistorisk erfarne forfatter har ønsket at belyse samspillet mellem landboreformer og skolereformer. Værket har derfor kunnet få opbakning og økonomisk støtte fra Landbrugsrådets Stavnshåndudsvalg og fra Landbrugsrådet selv og er at betragte som et led i festligholdelsen af 200året for stavnsbåndsløsningen, og den føjer sig da også smukt ind i rækken af videnskabelige bidrag til fastholdelse af den nationale og liberale myte om denne landboreforms afgørende betydning.

Fremstillingen er tænkt som en skolehistorie og dens hovedtese er, »at skolens kristendomsundervisning, under frigørelsen af bondestanden, blev brugt til at fastholde bondebefolkningen i de religiøse og samfundsmæssige normer, som var kendte i landbosamfundet før landboreformerne. Samtidig kom periodens samfundsmæssige udvikling, pædagogiske reformtanker, sammen med nye økonomiske og politiske idestrømninger, til at bryde nye veje for oplysning af landbostanden. Resultatet blev i 1814 en skole, der ikke specielt var skåret til for landalmu-

en, men for de lavere stænder i både land og by; en folkeskole.«

Hertil skal så føjes, at det er forfatterens opfattelse, at når man nåede frem til folkeskole i 1814 på et delvist nyt og udvidet grundlag, er fortjenesten herfor at tilskrive brødrene Reventlow, og her især Johan Ludvig Reventlow, der som den første herhjemme så den nødvendige sammenhæng mellem de praktiske landboreformer og et nyt skolesystem, der gav »bønderne« den nødvendige oplæring og indstilling til at kunne udnytte den nye selvstændighed i driften af deres gårde. Dette forhold fremgår af at da der i november 1784 blev nedsat en landbo-kommission til at planlægge gennemførelse af landbrugsreformer i de to kongelige amter Frederiksborg og Kronborg amter i Nordsjælland foranledigede Johan Ludvig Reventlow, der sammen med broderen Christian Ditlev Reventlow fik sæde i den fire mand store kommission, at denne i januar 1785 i sin første indstilling gik ud over sit kommissorium og anbefalede, at man også gennemførte en bedre undervisning i området sammen med de praktiske reformer for at sikre beboernes »varigste lykke«. Johan Ludvig Reventlow havde allerede foreslået dette overfor kronprinsen i juli 1784, men da havde det ikke medført en positiv reaktion, nu i anden omgang accepteredes det imidlertid, at kommissionen arbejdede videre med skolesagen også. Den 3. april 1789 nedsattes derpå en skolekommission for de to amter, som afgav betænkning 29. juli 1789. Betænkningen 1789 gav sig igen udslag i en række skolereformer i området i 1790'erne. Samtidig blev der 15. maj 1789 nedsat en landsdækkende skolekommission, hvis arbejde førte frem til skoleloven af 1814. Disse sammenhænge får Ingrid Markussen til at konkludere, at uden Johan Ludvig Re-

ventlows indsats med at sammenkæde skolereformer og den praktiske landboreformlovgivning havde vi ikke fået en skolereform i 1814, og uden brødrene Reventlows samlede indsats omkring landboreformerne i kronprinsens regering fra april 1784 og disse reformers gennemførelse havde det heller ikke været muligt at få en skolereform i 1814 (s. 311).

Ud fra denne hovedtese og med Johan Ludvig Reventlow som »helten« skal da hele fremstillingens opbygning forstås. I kapitlerne 1-3 (s. 19-94) bliver landbosamfundet i årene forud for landboreformerne beskrevet, ligesom skoleforholdene under »degneskolen«, der var etableret ved skoleloven af 1739 bliver beskrevet med en særlig udførlig eksemplificering ved hjælp af skoleforholdene i Frederiksborg og Kronborg amter. Kapitel 4 (s. 95-112) helliges en gennemgang af 1700tallets almene tanker om landboreformer og om bondens funktion i samfundet, mens kapitel 5 (s. 113-129) gennemgår 1700tallets pædagogiske ideer og skoletanker. Kapitlerne 6, 7 og 8 (s. 130-185) anvendes til en gennemgang skoleforholdene i de to kongelige amter i Nordsjælland efter landbokommissionens nedsættelse. Kapitlerne 9, 10 og 11 (s. 186-298) gennemgår derpå den nye tids skoletanker med specielt henblik på brødrene Reventlows egne skolereformer på deres godser fra 1783 og frem til århundredskiftet, de nye lærebøger, som bringes i anvendelse, de nye læreruddannelser, som i kongeriget først organiseres på Blaagaard seminarium og på Johan Ludvig Reventlows private seminarium på Brahetrolleborg, og endelig foretages en sammenligning mellem J. L. Reventlows skoletanker og skoleloven af 1814. En sammenligning som fører frem til, at skoleloven i 1814 ikke havde meget tilfælles med de tanker Johan Ludvig

Reventlow i sin tid havde gjort sig. Endelig følger i kapitel 12 (s. 299-331) en fyldig sammenfatning af forfatterens synspunkter.

Det er en både spændende og omfattende præstation forfatteren her har ydet ved at nyfortolke og nyskrive 1700tallets skolehistorie. Af kildematerialet, som ligger til grund for fremstillingen udover den flittige anvendelse af såvel Joakim Larsens forskellige skolehistoriske skrifter som K. Grue Sørensens skildring af Opdragelsens Historie, er der speciel grund til at nævne det omfattende arkivmateriale fra Københavns amtsarkiv, Sjællands stifts arkiv og rentekammeret til belysning af skoleforholdene i Frederiksborg og Kronborg amter. Herudover nævner forfatteren selv, at hun har haft stor glæde af adgangen til Brahetrolleborgs arkiv, som beror på Brahetrolleborg, og hun glæder sig over, at dette arkiv nu endeligt er blevet åbnet for forskerne. Det sidste synes desværre ikke at være sandt, idet der af uransagelige årsager endnu ikke er gennemført en aftale om almindelig adgang til dette arkiv. Spørgsmålet er imidlertid også, hvor meget der herved ville opnås. Ingrid Markussen henviser kun en fem seks gange i noterne til det utrykte arkivmateriale, mens hun ellers selv refererer til den store trykte brevsamling af breve fra den Reventlowske familiekreds i ti bind, som Louis Bobé udgav i årene 1895-1931.

Det er altså en nytolkning ud fra tesen om sammenhængen mellem skolereformer og landboreformer efter 1784, en sammenhæng som gøres synlig og etableres af brødrene Reventlow, ud fra allerede kendte data der i denne fremstilling udgør forfatterens hovedindsats. Det afgørende må derfor blive om tesen kan siges at være overbevisende efterprøvet og underbygget i løbet af fremstillingen. Denne

vurdering har forfatteren meget snedigt garderet sig imod i sin selvbevidste definition af skolehistorie i indledningen, hvor hun siger at en skolehistorisk fremstilling består af flere dele og er grænseoverskridende i forhold til landbohistorie, idéhistorie, mentalitetshistorie og kirkehistorie, uden at den kan kræves at skulle være fyldestgørende ud fra de enkelte discipliners krav. Forsøget skal imidlertid trods alt gøres, og her må det straks siges, at mens den generelle påvisning af, at såvel skolereformerne og landboreformerne har deres udspring i oplysnings-tidens tankemæssige europæiske fællesgods, er rigtig, så er nærværende anmelder langt fra overbevist om, at de var så tæt forbundne kar som Ingrid Markussen vil have os til at tro, og jeg er tilbøjelig til at mene, at vurderingen af Johan Ludvig og Christian Ditlev Reventlows betydning for det arbejde og den debat som fører frem til skoleloven af 1814 er vildt overdrevet.

Følger man Ingrid Markussens skildring af brødrenes opvækst og uddannelse med ophold på Sorø akademi, udenlandsrejse med ophold ved universitetet i Leipzig og kontakter med pietistiske kredse så får man indtrykket af, at de to brødre har fået nøjagtig de impulser og den uddannelse, som var gængs for samtidens unge adelige, og der er her intet, der adskiller dem fra deres samtidige ligemænds uddannelse og impulser. Følger man derpå skildringen af Johan Ludvig Reventlows skoletanker, således som disse kommer til udtryk i hans betænkninger og private skolereformer på Brahetrolleborg, synes disse udover at mangle originalitet også at være ret gammeldags set med tidens målestok. Således lægger Johan Ludvig Reventlow jo i sit bekendte skolereglement for skolerne på Brahetrolleborg fra 1783 klart op til en standsdelt skole

med forskellige krav til kommende gårdmænd, husmænd og daglejere bortset fra, at alle skulle lære at læse samt at skrive og regne til husbehov. Udgangspunktet for skoleordningen er den praktiske, at man skal lære så meget, at man i sin kommende stilling i landbrugssamfundet kan klare bedriften og svare godsejer og stat hver sit. Dette kan man selvfølgelig udmærket som Ingrid Markussen gør betragte som en epokegørende sammenkobling af landboreformer og skolereformer, men i forhold til idealerne og forbillederne også hos Rochow, hvis skolesystem blev plagieret af J. L. Reventlow, er der jo rent faktisk tale om en pragmatisk indsnævring af en generel idealistisk holdning om, at alle skulle have ret og mulighed for at få en bred skoleuddannelse.

Da Johan Ludvig Reventlow desuden ikke fik betydning for det endelige arbejde omkring 1814 skoleloven, trods ivrige forsøg herpå frem til sin død i 1801, synes jeg, at det er vanskeligt at acceptere det fremsatte synspunkt om, at fordi han rent faktisk kom til at udløse skolekommissionsarbejdet gennem sit virke i den lille landbokommission, så er hans pædagogiske tanker og virke epokegørende og bør være det centrale felt i en skolehistorie fra 1700tallets sidste fjerdedel. Det er derfor også svært at acceptere påstanden om, at uden Johan Ludvig Reventlows indsats havde vi ikke set skolereformen af 1814. Det lå i tiden at diskutere disse forhold, og jeg synes, at det er værd at huske, at hverken Christian Ditlev eller Johan Ludvig Reventlow i 1780erne var medlemmer af regeringen, så ingen af deres anstrengelser havde båret frugt, hvis deres synspunkter ikke havde vundet gehør hos nogle af de indflydelsesrige regeringsmedlemmer.

På grund af understregningen af det

nye og nødvendige skolereformarbejde i forbindelse med landboreformerne kommer skildringen af den gamle degneskole fra 1739 efter min mening også til at få et alt for mørkt præg, således at den bliver undervurderet og dens epokegørende betydning overses. Læser man Birgit Løgstrups skildring af stavnsbåndstiden i *Bundet til Jordan* fra 1987 er det jo frapperende, hvorledes mange bønderkarle selv kunne skrive deres klagemål og sende breve hjem. Skoleloven af 1739 er måske snarere den epokegørende forudsætning for landboreformerne end skoleloven af 1814 den epokegørende følge af disse reformer.

Hvorom alt er, så har Ingrid Markusen med sit værk skabt fornyet interesse og debat omkring det evigt aktuelle emne vedrørende magthavernes tvetydige forhold til øget oplysning og uddannelse og har hermed i stavnsbåndsjubilæumsåret givet debatten om landboreformtiden en ekstra dimension.

Claus Bjørn (red.): *Landboreformerne – forskning og forløb*. (Landbohistorisk Selskab, 1988). 82 s.

Hans Chr. Bjerg: *Stavnsbånd og værnepligt – omkring værnepligtsreformen 1788*. (Værnepligtsstyrelsen, 1988) 31 s.

John Erichsen m.fl. (red.): *På Herrens mark – stavnsbundet eller fri*. (Nationalmuseet, 1988). 128 s.

Jørgen Dieckmann Rasmussen: *Stavnsbånd og Vestjylland – blev bonden fri?* (Amtscentralen for undervisningsmidler i Ribe amt, 1988). 32 s.

Annette Hoff og Finn Tuxen-Petersen: *»Drømmer jeg – eller er jeg vågen?« Landboliv 1788-1988*. (Dansk landbrugsmuseum, 1988). 196 s.

Niels Clemmensen m.fl.: *Bønderne og*

landboreformerne 1750-1810. (Gyldendal, 1988). 144 s.

Torben Hansgaard: *Danmark under forvandling – på landboreformernes tid. Træk af det danske bondesamfund 1700-1870*. (Forlaget Marko, 1988). 227 s. 16 billedplancher.

Jubilæumsåret for de 200 år siden stavnsbåndsløsningen har givet en rig holdig høst af landbohistoriske fremstillinger omkring de store landboreformer og deres betydning. Stavnsbåndsløsningen den 20. juni 1788 har jo ifølge den traditionelle danske selvforståelse været den afgørende skelsættende dato for de store landboreformer i slutningen af 1700-tallet. Med stavnsbåndets løsning indførtes på fredelig vis den personlige frihed i Danmark for hele befolkningen, idet landbefolkningen nu blev inddraget i de borgerlige frihedsrettigheder. Denne personlige frihed var forudsætningen for den danske bondestands efterfølgende økonomiske fremmarch i samfundet og for folkeopdragelsens udbygning i det følgende århundrede. Dette igen var den væsentligste forudsætning for det massive politiske pres, som gennem begivenhederne i marts 1848 ledte til den fredelige afvikling af enevælden og indførelse af demokrati med junigrundloven 1849. Et folkestyre som også landbefolkningen var moden til at deltage i gennem den stedfundne udvikling siden stavnsbåndsløsningen, der var den centrale reformlov og forudsætningen for, at de øvrige landbolove fik nogen mærkbar virkning.

Ser man på de foreliggende udgivelser i anledning af 200års jubilæet for stavnsbåndets løsning, er det imidlertid karakteristisk, at de alle, bortset fra et enkelt indlæg i den første bog, lægger hovedvægten på de praktiske landboreformer og kun tillægger stavns-

båndsløsningen en mindre plads i udviklingen om overhovedet nogen. Hermed er de alle i god overensstemmelse med den nyeste faghistoriske forsknings opfattelse af den samlede reformlovgivning.

Det første værk Claus Bjørn (red.): »Landboreformerne – forskning og forløb« består af fem foredrag, som i foråret 1988 blev holdt på Københavns Universitet af en række lærere fra Historisk Institut i anledning af jubilæet. Med hensyn til myten om stavnsbåndsløsningens betydning som den afgørende katalysator for hele den danske bondestands økonomiske og sociale emancipation gøres der i det indledende foredrag af Ole Feldbæk med titlen Kongen bød – enevælden og reformerne (s. 9-29) på en overbevisende og elegant måde op med denne. Det er her nok værd at bemærke sig Ole Feldbæks klare vurdering af stavnsbåndsløsningens virkning: »Gammel ulighed blev i vid udstrækning blot afløst af ny ulighed«. Johnny Leisner fører os i sit bidrag med titlen Den oplyste enevælde. Historien om en dansk succes (s. 30-43) ind i oplysningstidens almeneuropæiske tankegods vedrørende samfundets indretning og ledelse. Selvom emnet er væsentligt at få med i debatten vedrørende landboreformerne, så er det nok ikke rimeligt med Johnny Leisner at tillægge ideerne om den oplyste enevældes forpligtelser overfor samfundsborgerne den afgørende betydning for, at man i Danmark i reformlovgivningen førte en bondebeskyttende politik. Her var det dog nok mere nærliggende at fremhæve de nationaløkonomiske og fiskale ideer og motiver, som bl.a. Hans Chr. Johansen og Jens Holmgaard har peget på som udslagsgivende i den konkrete danske sammenhæng. Disse to mere principielle indlæg følges af en artikel af Karl-Erik Frandsen om landborefor-

merne på Falster fra 1760 til 1810 med en speciel påvisning af de komplicerede forudsætninger for udskiftningskonkrete forløb (s. 54-69), af Erik Helmer Pedersen, hvis indlæg »Bønder og penge – reformer og landbrug 1750-1800« (s. 54-69) diskuterer konjunkturer og den mulige udvikling i landbrugsproduktion i perioden, og af Claus Bjørn, der slutter af med et resumé af sine tidligere undersøgelser af bøndernes holdning til samfund og samfundsreformer (s. 70-82).

Hans Christian Bjerg: »Stavnsbånd og værnepligt – omkring værnepligtsreformen 1788« er blevet til ud fra et ønske fra værnepligtsstyrelsen om at markere, at stavnsbåndsløsningen også var en afgørende begivenhed i den danske udskrivning og værnepligts historie, da man her flyttede bondestandens værnepligt fra at have hvilet på jorden over til at være en personlig pligt, der blev afkrævet efter udskrivningsdistrikternes folketal. Dermed ser man forordningen af stavnsbåndsløsningen som den afgørende forudsætning for, at man i 1849 kan indføre den almindelige værnepligt. Hans Christian Bjerg giver med udgangspunkt i denne tolkning en sober og nyttig oversigt over stavnsbåndets og landmilitiets historie og over forsøgene på at ændre udskrivning og hærordning i perioden før 1788. Det er imidlertid lidt skuffende, at der ikke også er blevet plads til en nøjere skildring af udskrivningssystemet, værnepligten og hærordningen således som dette blev i årene efter 1788.

De næste tre publikationer har alle deres udgangspunkt i at være blevet til som udstillingskataloger og vejledninger i anledning af forskellige landbrugshistoriske jubilæumsudstillinger i 1988.

John Erichsen m.fl. (red.): »På Herrens mark – stavnsbundet eller fri« er

et overordentligt smukt udstyret værk, der er blevet udgivet i tilknytning til den i Brede arrangerede jubilæumsudstilling »På Herrens mark«. Det består af 30 forskellige enkeltbidrag med tilknytning til landbolivet før og efter landboreformerne. Kataloget er derudover forsynet med ordforklaring, billedfortegnelse og en tidstavle over landboreformer. De mange enkeltbidrag uden nogen samlende linje bag redaktionens emneudvalg kan imidlertid ikke undgå at give værket et kalejdoskopisk præg. Der er således bidrag om præstens kjole og krave, om bondens billedverden, om kvinderne bag reformmændene fra 1788, om musik omkring 1788 hos bonde og herremand, om malernes landskabsopfattelse etc. Når værket alligevel trods alt formår at give et vist samlet overblik skyldes det først og fremmest, at man i værket (og på udstillingen) på grundlag af Karl-Erik Frandsens fremragende arbejde med at rekonstruere marksystemerne i landsbyen Fjellerup på Djursland før og efter udskiftningen har kunnet visualisere den dyrkningsmæssige strukturændring, der blev følgen af de praktiske landboreformer. Herved bliver det også muligt at inddrage en lang række af de øvrige tema-bidrag i en for læseren funktionel helhedssammenhæng.

Jørgen Dieckmann Rasmussen: *Stavnsbånd og Vestjylland – blev bonden fri?* Denne fremstilling har sin baggrund i en lokal jubilæumsudstilling i Ribe amt, og det lille uprætentiøse skrift fortæller i første halvdel (s. 3-16) i en meget koncis og klart formuleret oversigt om 1700tallets landbosamfund og de enkelte landboreformer, mens den sidste del (s. 17-29) vies de særlige forhold i Vestjylland i reformtiden. I sidste del fremhæver Dieckmann Rasmussen, at lovgivningen om landboreformerne ikke fik den

store betydning i Vestjylland, da udviklingen allerede var i gang på lovgivningstidspunkterne. Selvejebevægelsen startede allerede før 1769, hoveriet til de få og spredt beliggende hovedgårde var i vidt omfang allerede afløst med pengeafgifter, og udskiftningen skete for størstedelens vedkommende før den centrale udskiftningsforordning af 1781. Imidlertid kan man tale om, at lovgivningen, der opmuntrede til salg af fæstegårde til selveje, og de bondebeskyttende love fik en vis effekt, idet de formentlig fremmede afviklingen af godssystemet, således at der i Ribe amt i 1810 kun fandtes godset Nørholm/Lunderup tilbage.

Annette Hoff og Finn Tuxen-Petersen: »Drømmer jeg – eller er jeg vågen?« *landboliv 1788-1988*. Denne fremstilling har sin baggrund i jubilæumsudstillingen på Dansk Landbrugsmuseum. Forfatterne har fået den fortrinlige ide at fokusere på bøndernes liv og hverdag i henholdsvis 1788, 1888 og 1988. Yderligere har de valgt at anskueliggøre udviklingen i hverdagsforholdene ved på hvert af de tre tidspunkter at tage udgangspunkt i en gård i den lille landsby Virring på Djursland. En landsby der i 1788 meget passende tilhørte godset Gl. Estrup. Tidsrummene mellem de tre fikspunkter er udfyldt med to historiske korridorer, der instruktivt, omend traditionelt, belyser den generelle samfundsmæssige udvikling.

Visse ting kunne man have ønsket sig bedre gennemarbejdet i fremstillingen. Det er således synd, at man ikke har fundet mulighed for at rekonstruere marksystemet i Virring før udskiftningen, således at den konkrete vangestruktur og agerfordeling for den udvalgte gårds tilliggende i fællesskabets tid er blevet belyst. Man må her lade sig nøje med en gennemgang af principperne på grundlag af Karl-Erik

Frandsens rekonstruktion af landsbyen Starreklinte i Odsherred.

Selve analysen af dagligdagen og arbejdssituationen i 1988 med udgangspunkt i Virring by kunne også have været mere gennemført end tilfældet er. Disse beklagelser skal dog ikke skjule, at der her efter min mening er tale om fremragende formidling af gårdmændenes historie fra 1700tallets slutning og frem til i dag. Kun er det synd, at man ikke har ofret en kildefortegnelse på den iøvrigt smukt udstyrede bog, der er forsynet med en række glimrende illustrationer.

De sidste to fremstillinger i denne række er kildehefter, der begge først og fremmest henvender sig til undervisning i gymnasium og HF.

Niels Clemmensen m.fl. »Bønderne og landboreformerne 1750-1810« har en indledning, der kort giver et overblik over landbrugssamfundet og landboreformerne (s. 8-22), og herefter følger en række kilder, der særligt lægger vægt på at belyse de social- og bevidsthedshistoriske aspekter. De er delt i ni hovedafsnit: Køn og klasse i landbosamfundet (s. 23-43), fæstesystem og bondeøkonomi (s. 44-58), husmændene på skillevejen (s. 59-66), dyrkningssystemer og udskiftning (s. 67-82), stavnsbånd og milit (s. 83-96), hoverispørgsmålet (s. 97-113), bondens opdragelse (s. 114-121), bondeprotester (s. 122-133) og den ny tids bonde (s. 134-141). Fremstillingen er til slut forsynet med oversigt over mål og mønt, af en kortfattet udvalgt litteraturoversigt samt af et sageregister.

Indledningen er i god overensstemmelse med den seneste forskning omkring de behandlede forhold ligesom kildeuddragene er udmærket illustrative til belysning af de enkelte temaer. Imidlertid er der ikke lagt særligt op til problematiseringer af de enkelte temaer, så opfattelsen af disses repræsenta-

tivitet og deres udsagn om fortiden fremtræder ret konfliktløs for eleverne. Som helhed er der tale om en sober, ajourført og meget anvendelig lærebog.

Torben Hansgaard: Danmark under forvandling – på landboreformerne tid 1700-1870. Dette værk forsøger at sætte landboreformerne ind i et bredere tidsperspektiv, således at vi ikke alene får belyst situationen før landboreformerne, men også hvad de førte til. Fremstillingen er usædvanlig smukt udstyret og afsluttes med 16 smukke farveplancher af landbohistoriske motiver. Værket henvender sig især til arbejdet med de større skriftlige arbejder for faget historie i gymnasium og HF. Der er derfor ikke lavet en samlet indledning til emnet, derimod er der til de enkelte temaer udarbejdet omhyggelige spørgsmål og litteraturfortegnelser, ligesom der er udarbejdet en museumsguide over de større landbrugs- og frilandsmuseer. Hovedsigtet er således at fremlægge et materiale, der kan danne udgangspunkt for diskussion og problemopstillinger, og dermed føre brugeren frem til yderligere arbejde med de enkelte temaer.

Kildematerialet er inddelt i tre hovedafsnit: Danmark i 1700tallet (s. 9-90), de store landboreformer (s. 91-147) og Danmark i 1800-tallet (s. 148-211). Hovedvægten i det første og tredje afsnit er lagt på landskab, dyrkningssystemer, befolkningsforhold, boliger, godsstruktur og social lagdeling, mens kilderne for andet hovedafsnits vedkommende i højere grad beskæftiger sig med ideologi og politik.

Det er velgørende at notere sig, at der ved kildevalget til tredje hovedafsnit også bliver rig anledning til at beskæftige sig med den sociale kløft mellem gårdmænd, husmænd med jord og daglejere, som opstår i 1800tallet i kølvandet på landboreformerne. Med det

foreliggende smukt udstyrede værk er på baggrund af et kyndigt kildeudvalg skabt et virkelig godt arbejdsredskab for de elever, der ønsker at beskæftige

sig mere dybtgående med landbohistorie og landboreformernes virkninger på godt og ondt for det danske samfunds udvikling.